

E. MEŠKAUSKAS

ERDVĖS IR LAIKO PROBLEMA FILOSOFIJOJE

Erdvės ir laiko problemą sudaro jų objektyvumas, buvimas pačios tikrovės formomis. Materialistinei filosofijai ši problema neturi savarankiško pobūdžio. Erdvės ir laiko formų objektyvumas išplaukia iš materialistinės tikrovės sampratos. Tokios problemos neiškelia nei praktinis, nei mokslinis pažintinis patyrimas. Nėra jokio tiesioginio pagrindo abejoti, kad metrais matuojami nuotoliai tarp materialių daiktų, kubiniais metrais — tų daiktų tūriai, o valandomis — materialių procesų trukmė.

Erdvės ir laiko formas daro problema idealistinė tikrovės samprata, nes ji nesuderinama su šių formų objektyvumo pripažinimu. Idealiai (dvasinei) būčiai nepritaikomi erdvės matai, ir joje negali vykti laiko matais matuojami procesai. Iš idealistinės tikrovės sampratos išplaukia erdvės ir laiko formų subjektyvumas, jų buvimas ne pačios tikrovės, o tik žmogiškojo jos vaizdo formomis. Čia neturi reikšmės, ar idealistinės filosofijos atstovai tokią problemą kelia ar nekelia, kaip nors ją sprendžia ar iš viso nesprendžia. Subjektyvistinis sprendimas yra neatskiriamas nuo idealizmo prigimties.

Materialistinė erdvės ir laiko objektyvumo pozicija filosofijos istorijoje turėjo ir tebeturi dar ir savą problematiką, susijusią su to objektyvumo interpretacija bei šios pozicijos taikymu gamtotyroje. Ši problematika daugiausia apėmė erdvės objektyvumo sampratą.

Senovės graikų atomistai erdvės objektyvumą aiškino realaus tuštumos egzistavimo prasme. Tuštumos realumą jie siejo su judėjimo galiemybe, tuo tiesiogiai polemizuodami su Elėjos mokyklos filosofais. Elėjiečiai, kaip būtinai žinoma, ginčijo judėjimo galimybę, neigdami tuštumos, kaip „nebūties“, egzistavimą.

Pažiūrą į erdvę kaip į realią judėjimo sąlygą iš antikos perėmė ir naujųjų amžių gamtotyra bei ja besiremianti materialistinė filosofija. Erdvė čia traktuojama kaip nepriklausoma nuo joje egzistuojančių daiktų realybė, savo grynu pavidalu sudaranti geometrinio aprašymo objektą.

Laiko objektyvumo problemos nei senovės atomizmas, nei mechanistinis materializmas specialiai nekėlė. Judėjimo objektyvumo pripažinimas savaime reiškė ir laiko objektyvumo pripažinimą.

Šią erdvės ir laiko objektyvumo poziciją kritikavo I. Kantas. Savo kritikos jis tiesiogiai nesiejo su idealistinės tikrovės sampratos loginio pagrindimo poreikiais. Jo nuomone, tikrovė žmogui yra nepažini, ir dėl to negali būti logiškai pagrįsta nei materialistinė, nei idealistinė jos samprata. Erdvės ir laiko formų objektyvumo neigimas I. Kanto teorinei pozicijai turėjo tą reikšmę, kad leido traktuoti materializmą ir idealizmą kaip pagrįstumo atžvilgiu lygiavertes tikrovės sampratas.

I. Kanto požiūriu, erdvės ir laiko sąvokos neturi iš patyrimo išvedamų abstrakcijų pobūdžio, nes jomis išreiškiamos formos nėra bendros stebimųjų daiktų savybės, mąstomos atitrauktai nuo daiktų. Esą, galima abstrahuotis nuo viso patyrimo, vaizduotis visą pasaulį išnykusį, bet ir tuomet dar liks tuščios erdvės ir be įvykių laiko vaizdiniai. Vadinasi, erdvė ir laikas — patyrimo atžvilgiu išankstinės, I. Kanto terminu, *apriorinės* žmogiškojo stebėjimo formos, suteikiančios patyrimui pažintinio patyrimo pobūdį. Dėl tokio savo žmogiškumo šios formos ir negalincios būti laikomos pačios tikrovės formomis.

Erdvės ir laiko formų aprioriškumą I. Kantas siejo su jas tiriančių mokslų — geometrijos ir aritmetikos — turinio apodiktiškumu. Patyrimo duomenys, esą, gali būti įvairiai teoriškai interpretuojami, tad dėl jų ir vyksta nuolatiniai teoriniai ginčai. Kadangi visų žmonių stebėjimo struktūra yra ta pati, tai tos struktūros formos — erdvė ir laikas — visiems turinčios tą pačią reikšmę, todėl jas tiriančių mokslų turinys ir galys gauti neginčijamų tiesų pobūdį.

I. Kanto kritikos uždavinį lengvino jo gyvenamuoju laikotarpiu išgalėjusi erdvės kaip savarankiškos realybės samprata. Iš jos logiškai išplaukė, kad erdvė nėra joje esančių daiktų savybė. Todėl I. Kantui nesunku buvo parodyti, kad savarankišką realybę išreiškianti erdvės sąvoka neturi patyriminės abstrakcijos pobūdžio. Analogišką požiūrį I. Kantas pritaikė ir laiko sąvokai.

Erdvės ir laiko sąvokos iš tikrųjų turi dvejopo pobūdžio turinį. Vienu atžvilgiu tą turinį sudaro tai, ką apibūdina erdvės ir laiko matai, t. y. daiktų tūriai, nuotoliai tarp daiktų, materialių procesų trukmė ir t. t. Šiam erdvės ir laiko sąvokų turinio aspektui I. Kanto analizė nepritaikoma, o jo kritiniai argumentai, nukreipti prieš to turinio objektyvumą, neturi galios. Tas turinys iš esmės yra neatskiriamas nuo jo empirinių išraiškų. Kitu atžvilgiu erdvės ir laiko sąvokų turinį sudaro atitinkamos matematinės konstrukcijos, vaidinančios teorinių karkasų vaidmenį empiriniams matavimams. Šiam turiniui I. Kanto analizė taip pat nepritaikoma, nes neturi prasmės pati teorinių konstrukcijų iš patyrimo abstrahavimo problema. Visos teorinės konstrukcijos moksle, be abejojimo, remiasi patyrimu, bet, kaip žmogaus proto kūriniai, iš patyrimo

tiesiogiai neišvedamos. I. Kanto analizę įprasmina tik tas matematinis erdvės ir laiko konstrukcijų (kaip tariamai savarankiškų realybių) traktavimas, kurį anuomet pateisino tik istorinė tradicija.

Matematinės erdvės sąvokos turinio konstruktyvumą vėliau patvirtino ir geometrijos mokslo raida — kai N. Lobačevskis, J. Boliajis ir B. Rimanas įrodė, kad Euklido geometrija nėra vienintelė galima. Vadinasi, matematinė erdvė gali būti įvairiais pagrindais konstruojama.

Šiuolaikinė dialektinė materialistinė erdvės ir laiko objektyvumo samprata, remdamasi dabartiniu viso mokslo raidos lygiu, ne tik nesieja to objektyvumo su savarankišku šių formų egzistavimu, o, priešingai, laiko jas iš esmės neatskiriamomis nuo materialios tikrovės. Ši samprata numato, kad konkretus erdvės ir laiko turinys yra gamtotos tyrimo objektas, ir neprimeta tokiam tyrimui jokių išankstinių prielaidų. Pati specialaus tyrimo galimybė rodo šių formų turinio objektyvumą ir jų nenutrūkstamą ryšį su tikrovėje vykstančiais procesais.

Subjektyvistinę erdvės ir laiko formų interpretaciją mūsų laikais kartais bandoma pagrįsti fizikos mokslo reliatyvumo teorijos teiginiais, visų pirma jos erdvės ir laiko matų santykinumo samprata. Tas santykinumas, esą, rodo, kad erdvės ir laiko sąvokoms nebūdingas savarankiškumas, nuo matavimo procedūrų nepriklausomas turinys, dėl to jos netinkančios pačiai tikrovei tiesiogiai apibūdinti. Šiek tiek įsigilinus į klausimą, nesunku pastebėti, kad erdvės ir laiko formų objektyvumas čia kritikuojamas, neigiant šių formų, kaip savarankiškų realybių, egzistavimą, t. y. laikantis tokios jų objektyvumo interpretacijos, kurios šiaudien ir istorinė tradicija jau nebepateisina. Iš tikrųjų reliatyvumo teorija ne tik nepaneigia erdvės ir laiko formų objektyvumo, bet jų sąryšio su materialiais procesais prasme jį tik patvirtina.

Tačiau būtų klaidinga manyti, kad erdvės ir laiko formų objektyvumo dialektinės sampratos turinys sutampa su pagrindinių reliatyvumo teorijos teiginių turiniu. Toks sutapatinimas kartais prasiskverbia ir į marksistinę filosofinę literatūrą. Tokiais atvejais reliatyvumo pozicija tiesiog apibūdinama kaip „dialektinė“, priešpastatant ją klasikinės mechanikos pozicijai kaip „metafizinei“. Reliatyvumo teorija, kaip minėta, iš tikrųjų tam tikra prasme patvirtina dialektinį požiūrį į erdvės ir laiko formų organinį ryšį su materialiaja tikrove. Bet ne tai sudaro reliatyvumo teorijos, kaip fizikos mokslo teorijos, aiškinimo objektą. Reliatyvistinės mechanikos pranašumas klasikinės mechanikos atžvilgiu pasireiškia ne filosofinių pozicijų pranašumu, o mechaninių procesų aiškinimo efektyvumu, t. y. turiniu, kuris iš viso neįeina į filosofijos objektą. Antra vertus, erdvės ir laiko formų objektyvumo materialistinė samprata yra dialektinė ne dėl to, kad ji perimtų kurios nors gamtotos tyrimo teorijos teiginius, o dėl to, kad ji išreiškia šiuolaikinę filosofijos mokslo lygį, atitinkantį visą šiuolaikinio mokslo turinį bei patenkinantį jo pažangos poreikius.